

SPONTAN ERINDREN OG BIOLOGISK TILPASNING

Asger Vestergaard

I 1966 læste jeg til 2. dels eksamen under psykologi-studiet ved Københavns Universitet; og i eksamensstoffet fandt jeg beskrevet et »behov«, som ikke findes beskrevet i de ellers temmelig lange lister, som psykologer har opstillet over menneskers behov, og som man skulle kende som studerende. »Behovet« stod beskrevet i en artikel af to psykiatere, Friedman og Linn¹, der havde været med på et skib, som kom til undsætning efter det italienske passagerskib »Andrea Doria«s forlis. De to læger skrev, at de skibbrudne viste et behov for at fortælle om katastrofen igen og igen, til alle der ville låne øre.

»After their initial shock had worn off, it became possible to question the survivors. As a matter of fact it was usually unnecessary to ask questions, since so many of them had a great need to tell their story. And they did tell their story, over and over again, to anyone who would lend a willing ear. Characteristically they showed pressure of speech and an apparently compulsive need to tell the story again and again, with identical detail and emphasis.«

Der er ingen tegn på, at Friedman & Linn så noget af særlig betydning i dette såkaldte »behov«. De to læger ønskede at få deres data betragtet som et beskedent bidrag til »the psychology of disasters«. Friedman & Linn er mest optaget af de specielle konklusioner, der kan drages med hensyn til at mindske skadevirkninger ved netop skibskatastrofer. Forfatterne oplyser udtrykkeligt, at de ikke forsøger at drage generelle konklusioner om menneskets natur. I artiklens litteraturliste er nævnt en afhandling af Sigmund Freud, »Beyond the Pleasure Principle«, hinsides lystprincippet, og i denne afhandling drager Freud vidtrækkende teoretiske konklusioner, men dem diskuterer Friedman & Linn ikke.

Jeg husker tydeligt, at jeg ikke dengang havde nogen idé om, hvad dette »behov« skulle gøre godt for, og der var heller ikke i den psykologiske litteratur noget, der kunne gøre behovet nogenlunde forståeligt for mig. Jeg var bekendt med Freuds teoretisering i »Jenseits des Lustprinzips«, og den bekræftede for mig at se, at der ikke fandtes nogen brugbar forklaring for fænomenet. Nogle år senere fandt jeg ud af, at en forklaring måtte være noget med overlevelsesværdi og evolutionsteori.

Evne og tilbøjelighed følges ad

Hvis man vil have en evolutionær forklaring på det, som Friedman & Linn kalder et »behov«, så kan man få god hjælp i Anders Munks bog »Humanismens Biologi«. Det sted, som jeg finder relevant for forståelsen af Friedman & Linn's beskrivelse af de skibbrudne, lyder i »Humanismens Biologi«:

»Ved hjælp af sproget kan individerne udveksle erfaringer om hvert eneste færemoment, f.eks. 'Den og den trådte på en slange, der så sådan og sådan ud, og så døde han'. 'Hvordan var det, den så ud? Ja, så skal jeg nok passe på ikke at træde på den, hvis jeg møder den'. Der foreligger hermed en situation, som aldrig har foreligget før i verden: Hvert enkelt individs erfaringer og overvejelser kan nu overføres til alle andre individer i gruppen af *hvad art de end måtte være.*«

Anders Munk sammenligner ikke sine formuleringer med, hvad andre forfattere har skrevet om sprogbrug og evolution før ham. Charles Darwin har fremsat sine meninger om sagen i »Menneskets Afstamning«, men Anders Munk har den opfattelse, at Darwins formuleringer nu kun har historisk interesse. Det fremgår af en bog, som Anders Munk udgav i 1981².

Selv om biologer eventuelt mener, at Darwin kun har historisk interesse, mener jeg, at Darwin har skrevet noget om sprogbrug, som det er umagen værd at tage op til fornyet overvejelse. Darwins synsvinkel er lidt anderledes end Anders Munks.

I bogen fra 1981 henviser Anders Munk til »Humanismens Biologi« for at fremhæve en pointe:

»Jeg har i en tidligere bog, 'Humanismens Biologi' (Berl. Leks. Bibl.: 49, 1971) udførligt behandlet det system i flere etager af konsekvenser, som det fik for mennesket at kunne bruge sproget. Her rækker det at fremhæve en enkelt pointe:

Evne og tilbøjelighed følges altid ad.«

Jeg finder Anders Munks tommelfingerregel om evne og tilbøjelighed egnet til at bruge som et analyseredskab. Jeg bruger reglen på den måde, at jeg har den i tankerne, når jeg læser beskrivelser af, hvordan mennesker er indrettet. I sådanne beskrivelser finder man uhyre tit formuleret, hvad mennesker *kan*, uden nogen oplysning om en tilhørende tilbøjelighed. Omvendt finder man i andre tekster beskrevet tilbøjeligheder, uden at en tilsvarende evne er beskrevet. Hvis Anders Munks tommelfingerregel er rigtig, vil den slags beskrivelser højst være halve sandheder.

Som et eksempel på, hvordan der ensidigt fortælles om evne, kan bruges Anders Munks egen tekst fra 1971. Han skriver, at hvert enkelt individs

erfaringer og overvejelser *kan* overføres til alle andre individer i gruppen, ved hjælp af sproget. Der står ikke noget om en tilbøjelighed, der bevirker, at udbredelsen af erfaringer *faktisk sker*. Med andre ord: Der står ikke noget om en *ytringstrang*, for at bruge Johannes Møllehaves³ udtryk.

»Årsag/virkning/tilbagevirkning«

Jeg har set »Humanismens Biologi« citeret af en biolog, nemlig Søren Brier. Citaterne findes i Briers guldmedaljeafhandling⁴, men Brier nævner ikke, at Anders Munk har skrevet om sprogbrug.

Briers anledning til at citere Anders Munk er, at etologer næsten ikke er »begyndt at studere, hvordan adfærdsvalgene virker tilbage på evolutionen, og er med til at styre den.« Brier mener, ligesom Anders Munk, at denne situation er »et godt eksempel på, at ord som 'årsag' og 'virkning' bliver meningsløse, hvis man bruger dem i ental, bestemt form. »Adfærden er«, hedder det i Søren Briers citat, »ikke årsagen til evolutionen, og evolutionen er ikke årsagen til adfærden. Adfærd og evolution er uløseligt forbundne med et stort antal sammenhænge af årsag/virkning/tilbagevirkning/...osv«.

Selv om Anders Munk og Søren Brier er enige om, at adfærd har stor betydning for evolution, viser det sig, at de ikke skriver på samme måde om denne betydning; og forskellen kommer til udtryk i en artikel, hvor Brier⁵ citerer fra »Humanismens Biologi«. Briers artikel starter med at fastslå, at etologien ikke kan beskæftige sig med det forhold, at mennesket er sprogbruget.

Årsag/virkning eller matematisk funktion?

Brier er interesseret i den nyeste fysik, muligvis i forventning om, at fysikken har en løsning på årsagsproblemet; men han er ikke opmærksom på, at én årsag, én virkning blev diskuteret af en fysiker, før Einstein fremsatte relativitetsteorien. Det drejer sig om Ernst Mach, og hans løsning går ikke ud på, at man lapper på årsagsbegrebet, men at man udskifter det med det matematiske funktionsbegreb. Mach⁶ skriver:

»Die Zusammenhänge in der Natur sind selten so einfach, dass man in einem gegebenen Falle *eine* Ursache und *eine* Wirkung angeben könnte. Ich habe deshalb schon vor langer Zeit versucht, den *Ursachenbegriff* durch den mathematischen *Functionsbegriff* zu ersetzen: *Abhängigkeit der Erscheinungen von einander*, genauer *Abhängigkeit der Merkmale der Erscheinungen von einander*.«

Altså: Mach foreslår, at i stedet for at spørge om årsagen til et fænomen, spørger man om, *hvad fænomenet afhænger af*. Det kan man forsøge på et stykke tekst, som Søren Brier har sprunget over i et langt stykke, han citerer fra »Humanismens Biologi«. Det, Brier har udeladt, lyder:

»Både i opøgningen af miljø og i hele den øvrige levevis spiller adfærden en primær rolle, og udløsning af adfærd er hele tiden af vital betydning for dyrene. Det skulle fedt hjælpe, at haren har en fin hørelse og vældige springben, hvis den ikke også faktisk udviste den adfærd at stikke af, når den hørte ræven komme – hvergang, vel at mærke!« (1971, side 24).

Hvis man bruger årsagsbegrebet som hjælp til at forstå den beskrevne situation, får man efter min opfattelse ikke fat i pointen. Men spørger man om, hvad der afhænger af hvad, går det bedre. Om haren overlever, afhænger blandt andet af, om den stikker af, når den hører ræven komme, altså om adfærden udløses.

Induktiv eller evolutionær erkendelse?

Indtil nu har jeg gjort opmærksom på to analyseredskaber, som jeg finder nyttige for den problematik, jeg arbejder med. Det første redskab var Anders Munks tommelfingerregel om evne og tilbøjelighed, og det andet var begrebet logisk funktion som hjælp til skarpere formulering af overlevelsargumenter. Men under udredningen af dette redskab har jeg benyttet mig af en fremgangsmåde, som jeg også betragter som et analyseredskab, og som jeg heller ikke selv har fundet på. Jeg *vendte tilbage* til en gammel tekst, nemlig »Analyse der Empfindungen«, for at finde spor, som engang har været overset. Dette udtryk har været brugt før, nemlig i en bog af fysikerne Albert Einstein og Leopold Infeld⁷. Bogen udkom første gang i 1938, med den engelske titel »The Evolution of Physics«, og med en anden titel på tysk.

Einstein troede ikke på den såkaldte induktive metode, som mange naturforskere ellers har troet på. Noget væsentligt i den induktive metode eller den Bacon'ske metode er, at man skal befri sig fra alle overleveringer og starte med en slags renvasket tavle, »tabula rasa«. Metoden er blevet kritiseret af filosofen Karl Popper, og Søren Brier har i sin guldmedaljeafhandling brugt Poppers argumenter i en kritik af etologien. Einstein har særlig hæftet sig ved, at efter induktionsteorien er de videnskabelige begreber udledt fra sansningerne ved *abstraktion*.⁸

Hvad det var, som Einstein ønskede sat i stedet for den induktive metode får man oplyst i bogen, han har skrevet sammen med Leopold Infeld. De to fysikere viser, hvordan videnskabelig tænkning tager form ved *evolution*. Og hvordan en videnskabelig tanke *udvikles*, forklarer de to fysikere ved

at bruge Galilei som eksempel.

Galilei lavede lidt om på den tanke, som Aristoteles havde haft om bevægelse, og som havde stærkt begrænset gyldighed. Einstein og Infeld gør denne forandring anskuelig ved hjælp af et tanke-eksperiment med en trækvogn, der skubbes hen ad gaden. Tankeeksperimentet ender med inertiloven, som dog ikke fik sin endelige udformning af Galilei. Newton tænkte videre på, hvad Galilei havde fundet ud af. Og Einstein måtte, som det udredes i »Die Evolution der Physik« vende tilbage til Galilei og Newton for at finde spor, der var overset.

Ifølge Einstein & Infeld bliver nye idéer ikke vurderet rigtigt, før de bliver sat i forbindelse med gamle teorier. Jeg forstår det sådan, at når der er lavet lidt om på gamle tanker, så må varianten sættes i konkurrence med den gamle tanke. Konkurrencen finder sted i den forestillingsverden, vi har fælles i kraft af sproget. Hvis den nye tanke klarer sig bedst i konkurrencen, overtager den efterhånden den gamle tanks plads. Galilei satte sine nye tanker op mod Aristoteles i sine berømte dialoger, og hvordan den nye tænkemåde afveg fra den gamle blev forstået så godt, at Galilei kom i livsfare på grund af sit kætteri.

Einstein og Infeld hævder, at når en videnskab er i krise, så må man vende tilbage til gamle teorier for at finde spor, der engang har været overset, »um Spuren zu finden, die einst übersehen worden waren.« Også denne beskrivemåde passer på eksemplet med Galilei og Aristoteles. Men formuleringen kan bruges som et arbejdsredskab for teoretisk analyse.

Spontan erindring

I Anders Munks portræt af mennesket indgår, at hukommelse er en forudsætning for, at mennesker klarer sig i konkurrencen. Her er ikke skelnet mellem evne og tilbøjelighed. Lidt længere fremme i teksten henviser han til, at »Hukommelse for sprogligt formuleret information er undersøgt af psykologer«. Anders Munk har sandsynligvis ikke tænkt på, at det, der er bedst undersøgt af psykologer, er *evnen* til at huske, og den vil kun være halvdelen af hukommelsesprocessen, hvis Anders Munks tommelfingerregel er rigtig.

Psykologer har skrevet noget om tilbøjeligheden til at erindre, men det er ikke ret meget og det er mange år siden. Hos Ebbinghaus finder man omtalt hvordan »tilstande«, der engang har været bevidste, ofte vender tilbage til bevidstheden tilsyneladende af sig selv og »uden nogen som helst medvirken af viljen«⁹. Denne spontane tilbagevenden måtte Ebbinghaus bringe under kontrol for at få ensartethed i de kvantitative resultater. Det var han fuldt ud klar over.

Noget andet, der måtte bringes under kontrol, var interessens eller opmærksomhedens intensitet. Om det fænomen skriver han:

»Ausserordentlich gross ist die Abhängigkeit des Behaltens und Reproduzierens von der Intensität der *Aufmerksamkeit und des Interesses*, welche sich bei dem ersten Dasein der psychischen Zustände andiese hefteten. Das gebrannte Kind scheut das Feuer und der geschlagene Hund den Stock nach einer einzigen höchst eindrucksvollen Erfahrung.«

Umiddelbart efter denne udredning fortæller Ebbinghaus om, hvad der kræves, for at indtryk kan reproduceres »under almindelige omstændigheder«. Altså: Stærke indtryk fæstnes i hukommelsen ved at blive oplevet én gang. Han lufter ikke den tanke, at der kan være tale om én proces for både stærke og mindre stærke indtryk. Man kunne måske forestille sig, at de stærke indtryk må indøves ligesom de svage for at blive husket. Hvad nu, om de stærke indtryk bliver husket, fordi de bliver gentaget spontant i erindringen?

Da jeg for et par år siden snakkede med Iven Reventlow om det fænomen, at mennesker er tilbøjelige til at erindre farlige situationer, spurgte han: »Findes det også hos dyr?« Det havde jeg ikke tænkt på. Men jeg er tilbøjelig til at tro, at svaret er ja. Jeg kan godt forestille mig, at når hunden i Ebbinghaus's eksempel husker stokken efter én indtryksfuld erfaring, så kan det skyldes, at hundens erindring om stokken bliver holdt vedlige ved spontane gentagelser. Disse gentagelser kan man ikke snakke med hunden om på samme måde, som man kan snakke med mennesker om dem. Som Reventlow siger: »Vi ved ikke, hvad bier tænker«. Men den spontane opdukken af erindringer kan være *den simpleste forklaring på*, at de dyr, der lærer af erfaring, husker enkelt oplevelser.

Perseverationstendensen

Ebbinghaus beskrev ikke, at den ufrivillige erindren er forbundet med intensiteten af interessen og opmærksomheden. Denne sammenhæng blev taget op til undersøgelse senere af G.E. Müller og Pilzecker.¹⁰

Müller & Pilzecker giver eksempler på spontan opdukken af erindringer ved at fortælle om små træk fra deres egen hverdag. Den såkaldte »perseverationstendens« kunne være forskellig fra det ene menneske til det andet. G.E. Müller mente, at han havde en stærk »perseveration«, medens Frau Müller havde svag perseveration. Begge dele var der fordele og ulemper ved. Det var for eksempel karakteristisk for Müller, at når han havde lagt sig på sofaen, »um etwas auszuruhen«, så steg tankerne ganske af sig selv op for ham, tanker om ting af de forskellige slags, som havde beskæftiget hans »opmærksomhed« i den foregående tid. Det var ikke altid en fordel for Müller, at når han havde været levende optaget af en forelæsning, så var han bagefter nødt til at »tygge drøv« på denne forelæsning gennem længere tid. Frau Müller kendte ikke til den slags gener.

Hvis man sammenligner Müller & Pilzeckers definition på »persevera-

tionstendensen« med Friedman & Linn's beskrivelse af skibbrudnes reaktioner, så kan det se ud, som om Müller & Pilzecker forsøger sig med en teoretisk generalisering over Friedman & Linn's observationer. Charles Darwin¹¹ gjorde noget lignende, og han skrev om ufrivillig erindren, længe før Ebbinghaus og Müller offentliggjorde deres tanker om fænomenet. Darwin satte den ufrivillige erindren ind i en større sammenhæng, og han tillagde fænomenet stor betydning. Men hans beskrivelse af fænomenet lider af den samme mangel, som man ser i Müller & Pilzeckers definition af perseverationstendensen: Beskrivelsen angår indre oplevelser uden forbindelse med hændelser, som kan observeres med øjne og ører. Hvis man kan anvise, hvordan perseverationstendensen har forbindelse med ydre hændelser, kan man også anvise, hvordan Darwins beskrivelse af ufrivillig erindren har forbindelse; og man får derved sat fænomenet ind i en større sammenhæng. Müller & Pilzecker har en kort bemærkning om »kampen for tilværelsen«, men bemærkningen viser ikke noget kendskab til Darwins beskrivelse.

Det, Friedman & Linn observerede, passer ret godt til Müller & Pilzeckers beskrivelse af perseverationstendensen. I Müller & Pilzeckers definition ser man beskrevet, hvordan tendensen til at erindre spontant øges. I Friedman & Linn's beskrivelse får man oplyst, hvordan de skibbrudne fortæller igen og igen om, hvad de har oplevet. Friedman & Linn beretter om noget, som Müller & Pilzecker slet ikke har udtalt sig om, nemlig at de katastroferamte mennesker viste *et behov for at fortælle* om det, de erindrer. Müller & Pilzecker teoretiserer over hukommelsen; men Friedman & Linn beskriver *et adfærdsmønster hos sprogbrugere*. Sætter man de to beskrivelser sammen, får man indtryk af, at den spontane erindren fører til observerbar adfærd, når mennesker har oplevet katastrofer. Denne sammenhæng kom ikke til udtryk i den forskning, der kom i gang efter inspiration af Müller & Pilzecker.

Müller & Pilzecker har en kort bemærkning om virkningen af *forskrækkelser*. De oplyser, at efter forskrækkelser kan der forekomme nogle former for hallucinationer. Disse hallucinationer er ikke den samme slags opduken, som Müller & Pilzecker kalder perseverationstendensen, som var almindelige erindringer. I den forbindelse henviser forfatterne til fysikeren og psykologen Fechner. Müller & Pilzeckers bemærkning om forskrækkelser kan af de senere forskere være blevet opfattet sådan, at forskrækkelser ikke havde noget med perseverationstendensen at gøre. På den anden side er forskrækkelser ikke noget, man kan arbejde med i et laboratorium, og det er måske den mest rigtige forklaring på, at der ikke blev forsket videre i den retning. I Friedman & Linn's beretning står der ikke noget om hallucinationer. Det fremherskende reaktionsmønster er behovet for at fortælle igen og igen om de rystende oplevelser.

Friedman & Linn's beskrivelse kan give et fingerpeg om, hvor der kan laves objektive, kvantitative undersøgelser af det fænomen, som Müller & Pilzecker definerede. Her kan indvendes, at det er de færreste forskere,

der får lejlighed til at interviewe skibbrudne, sådan som Friedman & Linn havde lejlighed til det. Men i dag er det sådan, at mange steder, for eksempel på hospitalsafdelinger, gives der tilbud om samtaler til mennesker, der er ramt af krise, som man siger. I bøger om kriseintervention kan man se beskrevet et behov for at fortælle igen og igen, ligesom i Friedman & Linn's beskrivelse. Men de professionelle hjælpere idag har en viden om, hvordan behovet klinger af, og hvad der sker, hvis behovet ikke bliver imødekommet. Denne viden kan måske på en eller anden måde gøres tilgængelig for forskere, der er teoretisk interesseret.

De forskere, der blev inspireret af Müller & Pilzecker, hæftede sig ved en beskrivelse af, hvordan forskellige personer kunne vise mere eller mindre »perseveration«. Man blev interesseret i *personlighedstræk*, mere end generelle træk ved hukommelsesprocessen.

Müller havde jo en stærk perseveration, medens Frau Müller havde en svag perseveration. Det fik man indtryk af gennem forskellige iagttagelser i dagliglivet. Men forskellen viste sig også i deres eksperimenter med meningsløse stavelser, der i sin tid var opfundet af Ebbinghaus. Müller viste i disse eksperimenter mange fejl, der kunne kaldes perseverative, medens Frau Müller ikke viste ret mange af den slags fejl. Her syntes at være noget, der kunne forskes objektivt i. I de mange eksperimenter, der fulgte i første halvdel af århundredet, var det almindeligt at bruge antallet af perseverative fejl som mål for, om en person var perseverator eller nonperseverator. De tests, der blev udviklet, fik den uønskede egenskab, at de blev en slags intelligensprøver. Høj perseveration viste korrelation med lav intelligens, målt med kendte intelligensprøver. Der blev protesteret over, at perseveration var kommet til at betyde noget negativt, medens det hos Müller & Pilzecker betød noget positivt. Man kan også sige det på den måde, at Müller, som viste høj perseveration, ikke på nogen måde kunne kaldes svagt begavet. Man var altså kommet til at måle noget andet end det, man ønskede at måle. Den store interesse, der var for perseverationseksperimenterne i begyndelsen af århundredet, døde efterhånden ud.

Darwin om erindring og sammenligning

Der er et filosofisk problem i, at erindringer sommetider dukker op på trods af, hvad man vil. Müller & Pilzecker brugte udtrykket »gegen-Wunsch«, »imod ønske«, om spontan opdukken af erindringer. Men Ebbinghaus skrev »uden viljens medvirken«. Hvis man ikke kan vælge frit, hvilke erindringer, man vil have frem, så er der grænser for den frie vilje, som nogle mener, er med til at gøre mennesker forskellige fra dyr. Hvad Darwin skrev om erindring, findes refereret af Harald Høffding, blandt andet i en filosofihistorie fra 1895:¹²

»Den moralske Følelse forudsætter i Følge Darwin foruden Lyst til at leve sammen med Andre (sociability) og Evnen til Medfølelse med

Andre (sympathy) ogsaa Evne til at erindre og sammenligne. Naar disse Forudsætninger ere til Stede ville forbigangne Handlinger kunne drages frem og dømmes efter hvad den stærkeste (i Erindringens øjeblik, om ikke i alle øjeblikke den stærkeste) Følelse fordrer.«

Ifølge Høffding skrev Darwin om *evnen* til at erindre, ikke om *tilbøjeligheden* til at erindre. Darwin har faktisk skrevet om ufrivillig erindren. Høffding¹³ har skrevet om forholdet mellem det vilkårlige og det uvilkårlige: »Det Uvilkaarlige kan være uden det Vilkaarlige, men ikke omvendt«. Dette synspunkt kunne han have sat i forbindelse med det, Darwin skrev om erindring og sammenligning, men han har ikke gjort det. Det uvilkårlige i den forbindelse beskriver Darwin¹⁴ sådan, at vi *ikke kan lade være med* at erindre og sammenligne. Det hedder for eksempel:

»Mennesket kan ikke paa Grund af sine Sjæleevners Aktivitet undgå Reflektion; forbigangne Indtryk og Billeder drager stadig og klart forbi hans Sind.«

At billederne dukker op uafhængigt af vilje, udtrykker Darwin blandt andet på følgende måde:

»Indbildningskraften er et af Menneskets største Prærogativer. Ved denne Evne samler han, uafhængigt af Viljen, tidligere Billeder og Ideer og skaber saaledes glimrende og nye Resultater.«

Refleksion, altså erindring og sammenligning, har ifølge Darwin afgørende betydning for *moral*, og han diskuterer indgående *samvittighed* i den forbindelse. Han mener, at moral er det, der mere end noget andet skiller mennesker fra dyr, og den mening er i fuld overensstemmelse med samtidsfilosoffers mening:

»Jeg er ganske enig med de Forfattere, som hævder, at af alle Forskelligheder mellem Mennesket og de højere Dyr er den moralske Følelse eller Samvittigheden den vigtigste.«

Skellet mellem mennesket og de »højere« dyr afgøres altså ved en følelse, ikke ved noget objektivt konstaterbart. Det skal ikke forstås sådan, at dyr ikke er hjælpsomme mod hinanden og kan opofre sig for hinanden. Forskellen ligger i følgende:

»Et moralsk Væsen er et sådant, som er i Stand til at anstille Sammenligninger mellem sine forbigangne eller fremtidige Handlinger eller Motiver og til at billige eller misbillige dem. Vi har ingen Grund til at antage, at noget dyr har denne evne.«

Menneskets intellektuelle gaver er ifølge Darwin »resulterede af længe fortsat Brug af et højt udviklet Talesprog«. Dette træk er altså forudsætningen også for den moralske følelse; og trækket kan observeres med øjne og ører, hvad følelser ikke kan. Om talesprogets oprindelse skriver han, at »et første trin til Dannelsen af et Sprog« kan være hyl, der er brugt som faresignaler. Denne tanke fører han ikke videre, sådan at noget lignende også gælder for det højt udviklede sprog. I Darwins portræt af det moralske væsen er ikke angivet hvad der kan observeres med øjne og ører, og der ingen forbindelse til sprogets muligheder for at formidle advarsler. Men ved at sammenligne Darwins portræt af det moralske menneske med observationer fra kriseintervention, kan man få indtryk af, om portrættet har forbindelse med observerbare hændelser.

Der er ingen tegn på, at Darwin har overvejet, hvordan voldsomme hændelser medfører en karakteristisk, sproglig adfærd hos mennesker. I en bog, som Darwin¹⁵ udgav et år efter »Menneskets Afstamning« fortæller han om, hvordan mennesker udtrykker *sorg*, og om, hvor skadeligt det er at være passiv, når man overvældes af sorg. Men sorgen udtrykkes med nogle ansigtsmuskler, som han kalder »sorgmuskler« (»grief muscles«).

Han skriver ikke om, at mennesker har behov for at udtrykke sorg ved at fortælle om, hvad de har været igennem.

Valg og konsekvens

Darwins portræt af det moralske menneske er en model, der kan bygges videre på. Modellen er egnet til en udvidelse, sådan at man får en almen teori om adfældsvalg og beslutninger. Noget af det, der mangler i modellen, er en hensyntagen til det forhold, at man erindrer ikke kun, hvad man selv har lavet, men også det, der skete uafhængigt af en selv efter handlingen, og som man måske kunne have undgået. Når man erindrer, må det være handlingens konsekvenser, der afgør, om man billiger eller misbilliger handlingen. Valget er ikke altid en velovervejdet beslutning, og der behøver heller ikke at være nogen beslutning bag de valg, der foregår uafhængigt af individet. Men når konsekvenser, der har gjort stærkt indtryk, erindres, kan der ræsonneres bagud i tid, og der kan gættes på, hvilke valg der har ført til en bestemt konsekvens. I heldige tilfælde kan der måske opdages valgmuligheder, som kunne være udnyttet i stedet for den mulighed, der blev valgt. Den nye fortolkning af valgmuligheder står så til rådighed, hvis man senere kommer ud for lignende situationer. Altså: Man vender tilbage for at finde spor, som engang har været overset, med Einstein og Infelds udtryk.

Einstein og Infeld foreslog tilbagevenden til gammelt tankegods som en løsning, når den videnskabelige tænkning er i krise. Fra kriseintervention har man erfaring for, at voldsomme indtryk aktiverer gamle erindringer; og en del af krisehjælpen består i at få sådanne gamle erindringer bearbej-

det bevidst gennem samtale.

Den tilbagevendende, som Einstein og Infeld beskrev, forudsætter skriftsprog og kan ikke siges at være udtryk for en evolutionær tilpasning; den er snarere en opfindelse. Men naturen kom først, som med så mange opfindelser af betydning. Den erindren og sammenlignen, der foregår automatisk og på trods af, hvad man ønsker eller vil, må betragtes som resultat af evolutionær tilpasning

Ytringstrangen kommer ind i en forståelig sammenhæng, hvis man forestiller sig, hvordan vore forfædre er begyndt at fortælle hinanden om smertelige tab, for eksempel tabet af et barn. Fra kriseintervention ved man, at mødre viser et stærkt behov for at fortælle igen og igen om, hvad der skete omkring dødsfaldet. I evolutionær sammenhæng kan man forestille sig, at når flere mennesker på denne måde har genoplevet omstændighederne, så kan der have været opdaget en mulig måde at undgå dødsfaldet på. Denne erfaring kan have været udnyttet til gavn for et senere barn, og dermed er moderens adfærdsmønster blevet selektionspræmieret.

De mennesker, der har lyttet på en sådan moders beretning, har fået tilsvarende adgang til erfaringer, som kan redde deres egne børns liv. På den måde er der blevet selekteret et adfærdsmønster, hvor spontan erindren og sammenligning indgår sammen med en ytringstrang.

Freud om erindring og evolution

I Darwins definition på den moralske følelse hedder det, at mennesker sammenligner forbigangne eller fremtidige handlinger eller motiver. Jeg tror, at hvis man splitter denne sammenligningsproces op i to dele, så får man et vist grundlag for at forstå et af Freuds største teoretiske problemer. Der kan splittes op, sådan at man nøjes med at betragte sammenligning af forbigangne handlinger, altså at mennesker sammenligner erindringer om, hvad de har lavet.

Ved at sammenligne erindringer om egne og andres oplevelser danner man sig en række antagelser om, hvad der sker, hvis ..., og hvad der sker, hvis ikke ... osv. Man kan også sige, at man kommer til at råde over et sæt betingede forudsigelser om, hvad der vil ske i fremtiden. Netop det, at forudsigelserne er betingede, giver mulighed for at foregribe begivenheder, og det vil i mange situationer have stor overlevelsesværdi. Man får en slags styr på realiteterne på den måde, og det sker til dels ufrivilligt, som en biologisk proces. Jeg bruger udtrykket »realiteterne« for at lave en overgang til det, Freud kaldte »realitetsprincippet«. Ved en sådan sammenligning opdager man, at Freuds »realitetsprincip« ikke har ret meget at gøre med erindring og sammenligning. Freud gjorde tidligt i sin karriere den erfaring, at hukommelsen var underkastet »lystprincippet«. En af hans mest læste bøger hedder »Hverdagslivets Psykopatologi«, og i den beretter han det ene eksempel efter det andet for at vise, at mennesker husker det,

de har lyst til at huske, og glemmer det, de ikke har lyst til at huske. Hukommelsen var underkastet »lystprincippet«; men fra psykoanalysens begyndelse var man klar over, at der kunne opnås terapeutiske resultater ved at modvirke patienters ulyst ved at erindre. Breuer havde opdaget, hvordan en hysterisk patient, Anna O, blev kureret ved, at hun erindrede oplevelser, som hun tilsyneladende havde glemt. I en afhandling fra 1914 har Freud¹⁶ med prisværdig tydelighed forklaret, hvordan psykoanalysen, lige siden den blev startet, har virket ved, at patienten bringes til at erindre. Der har været brugt forskellige metoder til at overvinde patientens modstand imod at erindre. Det er vanskeligt at afgøre, om Freud var bekendt med, hvordan der i litteraturen om eksperimentel hukommelsesforskning fandtes beskrevet, at mennesker er tilbøjelige til at erindre imod eget ønske, »gegen Wunsch«, som Müller & Pilzecker udtrykte det. Den ufrivillige erindren er stik imod den opfattelse, at hukommelsen er underkastet »lystprincippet«. I »Hverdagslivets psykopatologi« har Freud anbragt en hånlige bemærkning om hukommelsesforskningen, men der er ingen henvisninger i den forbindelse. Han havde sin egen mening om hukommelsen, og den holdt han fast ved indtil 1920, hvor han udgav afhandlingen »Jenseits des Lustprinzips«.¹⁷

Nu havde Freud pludselig opdaget, stik imod hans teoretiske forventning, at folk, der havde oplevet ulykker, blev »ført tilbage« til ulykken i drømme, sådan at de genoplevede ulykken igen og igen i al dens gru. Det, der fik Freud til at indse denne kendsgerning, var indtrykkene fra første verdenskrig. Men de teoretiske konsekvenser af opdagelsen var uoverskuelige. Teorien om »lystprincippet« duede ikke. Hukommelsen var tydeligvis ikke underkastet lystprincippet.

Men når hukommelsen ikke var underkastet lystprincippet, hvorfor så ikke simpelthen flytte den, så den kom under realitetsprincippets herredømme? Det spørgsmål diskuterer Freud ikke. Han havde andre planer. »Lystprincippet« kunne nemlig også omtales som »livsdrifter«. Modsætningen til livsdrifter var »dødsdrifter«; og Freud havde brug for dødsdrifter for at få basis for en ny aggressionsteori. Efter at han har givet begrundelsen for dødsdrifterne, bliver aggression omtalt som »et eksempel på en – ganske vist forskudt – dødsdrift« (»ein Beispiel eines – allerdings verschobenen – Todestriebes«). Freud havde lavet aggressionsteorier før, men den nye teori holdt han fast ved resten af livet.

Hvordan er så sammenhængen imellem ufrivillig erindren og dødsdrift? Den er meget simpel. Men man skal bruge et andet ord for erindren, nemlig »tilbagevenden«, ellers er teorien uforståelig. De ulykkesramte mennesker blev jo »ført tilbage« til ulykken i drømme. Det går ikke an at sige, at de erindrede ulykken i drømme, når man skal forstå, hvordan processen er et udslag af dødsdrifter. Tilbageføring eller tilbagevenden er nøgleordet. Når man gør sig helt klart, at erindren er at vende tilbage, kan man indse, hvordan alt levende har en trang til tilbagevenden. Selv om denne trang eller drift blev opdaget meget sent af Freud, var det alligevel den første

drift, som opstod i den levende substans, og målet for denne drift var »at vende tilbage til det livløse« (»zum Leb-losen zurückzukehren«). Dermed er dødsdriften indført.

Noget af svagheden ved teorien om dødsdrift ligger i, at den er afhængig af et billedsprog. Freuds udgangspunkt for teoretiseringen er nogle observationer af, hvordan erindring foregår. Erindring bliver omskrevet til »tilbagevenden«, og Freud bruger dette billedlige udtryk også når udtrykket ikke rigtig betyder det samme som erindring. Så længe man holder fast i billedsproget, er det nogenlunde forståeligt, hvad Freud fortæller om en trang til at vende tilbage til tilstanden, før livet opstod på Jorden. Men prøver man at gå ud af billedsproget, ender man i noget vrøvl, i hvert fald efter en naturvidenskabelig målestok. Det har ikke nogen mening at sige, at man erindrer tilstanden, før livet opstod på Jorden. Det, der skulle være en forklaring på et træk ved den menneskelige hukommelse, er blevet til en metafor uden forbindelse med kendsgerninger.

Udtrykket »tilbagevenden« findes også anvendt på anden måde i psykoanalysen. Hvis man forestiller sig, at mennesker har et ønske om at vende tilbage til livmoderen, så har man dermed forklaret et tryghedsbehov. John Bowlby¹⁸ kaldte denne forklaring for »the theory of Primary Return-to-Womb Craving«, og han erklærede i sin artikel fra 1958, at han ikke var bekendt med nogen overlevelsesværdi ved dette tilbagevendingsønske:

»It is difficult to imagine what survival value such a desire might have and I am not aware that any has been suggested.«

Han forsøgte tilsyneladende ikke at undersøge, hvad det billedlige udtryk »tilbagevenden« kunne stå for mere konkret, sådan at spørgsmålet for eksempel kunne lyde: Hvad er overlevelsesværdien ved, at erindringer dukker op, uden at nogen ønsker eller vil det? Bowlby var bekendt med Freuds afhandling »Jenseits des Lustprinzips«, og med Freuds forhold til teorien om naturlig udvælgelse, men han forsøgte ikke at løse det problem, som gav Freud anledning til at skrive »Jenseits«. Når jeg nævner Freuds teoretisering, er det mest for at imødegå den formodning, at Freud for længst har gjort rede for, hvordan fænomenerne hænger sammen. Det er snarere sådan, at i sit forsøg på at udrede problematikken er det i usædvanligt omfang lykkedes Freud at forvirre og vildlede, hvilket forskellige skribenter har gjort opmærksom på. Der er skrevet mange kritiske bøger og artikler om Freuds »Jenseits des Lustprinzips«, og for det meste interesserer kritikerne sig ikke for det, der var Freuds anledning til at diskutere trangen til tilbagevenden.

Kriseteorier

Siden jeg læste Friedman & Linn's artikel første gang, har jeg tit undret mig over, at psykologer ikke har påtaget sig at undersøge, om der er nogen mening i at tale om et behov for at fortælle om oplevede katastrofer.

Til gengæld kan man få indtryk af fænomenet gennem kliniske beskrivelser. I litteratur om »kriseteori« findes ikke sjældent beskrevet en forøget taleaktivitet hos mennesker i akut emotionel »krise«. Eric Lindemann¹⁹, nævner et »push of speech«, der skal præge menneskers daglige aktivitet efter en nær pårørendes død. »Push of speech« er næsten det samme udtryk som »pressure of speech«, der er brugt i Friedman & Linn's artikel, men til forskel fra disse to forfattere bruger Lindemann ikke direkte udtrykket behov.

Lindemann's artikel regnes af nogle psykiatere for »klassisk«, fordi den markerer begyndelsen til en nytænkning. Ifølge Gerald Caplan²⁰ udviklede Lindemann grundlaget for »crisis theory« som en »conceptual framework for preventive psychiatry«, altså en begrebsstruktur for forebyggende psykiatri. Caplan tilskrives til gengæld af Johan Cullberg²¹ æren for, at krisebegrebet er blevet taget i anvendelse i psykiatrien. Noget af det nye ved dette krisebegreb er, ifølge Caplan, at en psykisk belastning ikke nødvendigvis er skadelig for den psykiske sundhed, hvad man mente tidligere. Den kan også være gavnlig, afhængigt af, hvordan situationen håndteres. Ud fra en psykiatrisk synsvinkel er det særlig interessant, at mennesker i emotionel krise er mere end sædvanligt samarbejdsvillige, og at de er tilbøjelige til at tale om deres »tilpasningsproblemer« til alle der vil lytte:

»At such times of upset, not only are they more willing to collaborate with the psychiatrist, but they are dealing with current adjustment problems or fresh defenses against them, and they tend to talk about these readily to anyone who will listen.« (Caplan, 1964, s.98).

Caplan bruger her omtrent samme udtryk, som Friedman & Linn bruger om de skibbrudne, der fortalte om katastrofen: »to anyone who would lend a willing ear«. Friedman & Linn tager ikke stilling til, om denne tilbøjelighed har nogen betydning; men det gør Caplan: Tilbøjeligheden kan have positiv betydning ved, at den gør arbejdet lettere for psykoterapi. Det vil ikke være videnskabeligt holdbart at påstå, at akut kriseramte menneskers tilbøjelighed til at tale om oplevelser og problemer er indpodet fra naturens hånd for at hjælpe psykiatere.

I et appendiks til en nyere artikel om de psykologiske og psykiatriske aspekter ved katastrofer citerer Raphael, Lundin & Weisaeth²² en liste over kriterierne for »post traumatic stress disorder« efter »DSM-III-R« systemet. Ifølge dette system kendetegnes den posttraumatiske forstyrrelse blandt

andet ved en vedvarende genoplevelse af den traumatiske hændelse, på mindst én af de følgende måder:

- »1. recurrent and intrusive distressing recollections of the event (in young children, repetitive play in which themes or aspects of the trauma are expressed)
2. recurrent distressing dreams of the event
3. sudden acting or feeling as if the traumatic event were recurring (includes a sense of reliving the experience, illusions, hallucinations, and dissociative 'flashback' episodes, even those that occur upon awakening or when intoxicated)
4. intense psychological distress at exposure to events that symbolize or resemble an aspect of the traumatic event, including anniversaries of the trauma«

I samme artikel citeres tillige en række spørgeskemaer, der har været brugt ved interviewing af overlevende fra brandkatastrofer og andre katastrofer. Enkelte af spørgsmålene sigter til de forskellige former for vedvarende genoplevelse, der er anført i DMS-listen. Men hverken i listen eller i spørgsmålene er der nogen antydninger om, at de ufrivillige og pinefulde erindringer om hændelsen kan være ledsaget af en trang eller en tilbøjelighed til at fortælle om hændelsen. Teknisk ville det have været uhyre nemt at flette den slags spørgsmål ind i skemaerne; men der har tilsyneladende ikke været interesse for fænomenet.

Ud fra en evolutionær synsvinkel kan en sådan tilbøjelighed tilskrives en stor overlevelsesværdi. Ved at arbejde videre med spørgsmålet om sprogbrugeres evolutionære tilpasning kan man utvivlsomt nå frem til tilfredsstillende teorier om menneskelige behov, ikke mindst børns behov for sproglig kontakt. Jeg tror ikke, at der med gængse teorier kan gives et tilfredsstillende svar på for eksempel spørgsmålet: Hvorfor plager børn deres forældre med spørgsmål om alt mellem himmel og jord? Som min ældste datter sagde engang, da hun var lille: »Hvorfor findes der spørgsmål?«

NOTER

1. Friedman og Linn: »Some Psychiatric Notes on the 'Andrea Doria' Disaster«. *American Journal of Psychiatry*, 1957, 114, 426-432.
2. Anders Munk: *Hvordan kommer vi videre ?*. København; Samlerens Forlag, 1981.
3. Johannes Møllehave: »Ytringstrangen og tavshedspligten«, *POLITIKEN*, 23. april 1987.
4. Søren Brier: Besvarelse af opgaven: »Der ønskes analyseret (eventuelt ved hjælp af egne undersøgelser), om hierarki og sandsynlighedsbetragtninger i beskrivelsen af adfærd kan anvendes i og udbygge een eller flere motivationspsykologiske teorier eller modeller.« Ikke publiceret guldmedaljeafhandling, 1981.

5. Søren Brier: »En ikkereduktionistisk ethologisk bidrag til løsning af psykologiens biologiske grundlagsproblem.« *Psyke & Logos*, 1982, side 95-143.
6. Ernst Mach: *Die Analyse der Empfindungen und das Verhältniss des Physischen zum Psychischen*. 3. Auflage, Jena, 1902.
7. Albert Einstein & Leopold Infeld: *Die Evolution der Physik. Von Newton bis zur Quantentheorie*, Hamburg 1966.
8. Se for eksempel siderne 309, 360 og 373 i Schilpp (ed.): *Einstein: Philosopher Scientist*. Illinois 1949.
9. Hermann Ebbinghaus: *Über das Gedächtnis*, 1886.
10. G.E. Müller og Pilzecker: »Experimentelle Beiträge zur Lehre vom Gedächtnis.« *Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane*. Ergänzungsband 1. 1900
11. Charles Darwin: *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. London 1871.
12. Harald Høffding: *Den nyere Filosofis Historie*. København 1895.
13. Harald Høffding: »Begrebet Villie«, i *Mindre Arbejder*, 3.række, København 1913.
14. Charles Darwin: *Menneskets Afstamning og Parringsvalget*, København 1919.
15. Charles Darwin: *The Expression of the Emotions in Man and Animals*. London 1872.
16. Sigmund Freud: »Weitere Ratschläge zur Technik der Psychoanalyse.II. Erinnern, Wiederholen und Durcharbeiten«, *Gesammelte Werke*, Bd. 10.
17. Sigmund Freud: »Jenseits des Lustprinzips«, *Gesammelte Werke*, Bd. 13.
18. John Bowlby: »The Nature of the Child's Tie to His Mother«, *The International Journal of Psycho-Analysis*, 1958, 39, 350-373.
19. Eric Lindemann: Symptomatology and management of acute grief. *American Journal of Psychiatry*, 1944, 101, 141-148.
20. Gerald Caplan: *Principles of preventive psychiatry*. Basic Books. New York 1964.
21. Johan Cullberg: *Dynamisk Psykiatri*. Hans Reitzels Forlag. Kbh. 1986
22. B. Raphael, T. Lundin & L. Weisaeth: »A research method for the study of psychological aspects of disaster«. *Acta Psychiatrica Scandinavica – Suppl.* 1989, 353, 1-75.